

EGY LEVÉLTÁR RÉGMÚLTJA

A Zarka család középkori okiratai

A Magyar Országos Levéltár oklevelei és Hajnóczy József másolatgyűjteménye
alapján közzéteszi Mikó Gábor

(Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 15.)

HUN-REN-MNL-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Bp. 2023. 300 oldal

A 2007 óta működő Magyar Medievisztikai Kutatócsoport önmagában azzal jelentős teljesítményt mutat fel, hogy folytatja két elődje, a szegedi Medievisztikai Kutatócsoport és a budapesti székhelyű Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport munkáját, és regeszták formájában teljességre törekedve rendszeresen közzéteszi az Anjou- és Zsigmond-kori magyarországi okleveles forrásanyagot. A kutatócsoport munkatársai emellett egy harmadik kiadványsorozatot is gondoznak (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam*), amelynek keretében – a sorozat nevéhez hűen – Magyarország középkori történelmének kutatásához szükséges segédkönyveket bocsátanak közre. Ennek kezdetei még a Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoportéhoz köthetők, a sorozat első kötete 2005-ben látott napvilágot, a 2013-ban megjelent negyedik és a 2014-ben publikált harmadik kötetet követően rendszeresen és aránylag kis időközökkel gyarapszik. A kiadványok csaknem mindegyike a szó szoros értelemben vett segédkönyv, két kötet királyi és királynéi itineráriumokat, hat archontológiai, egy pedig prozopográfiai adattárt tartalmaz, de jelentek meg egy-egy intézmény vagy eseménysor forrásanyagát közlő oklevéltárak és egy doktori disszertáció is: Szócs Tibor értekezése a nádori intézmény korai történetéről. Az említett munkák általában szorosan kapcsolódnak a kutatócsoport forrásfeltáró és -publikáló alaptevékenységéhez.

Az Anjou-kor hajnalán Vas megyében felbukkanó, Zsigmond király uralkodása idején a Kanizsaiak családjába tartozó, Vas és Sopron megyei birtokokkal is gyarapodó, 1400 júniusáig elötte a szalónaki vár felét zálogjogon megszerző Zarka család középkori okleveleit tartalmazó kiadvány a sorozat 15. köteteként, 2023 őszén látott napvilágot. Első pillantásra úgy tűnik, hogy egy családi levéltár középkori anyagát tartalmazó újabb oklevéltárt vehet kezébe az olvasó, azonban Mikó Gábor ennél jóval ambiciózusabb célt tűzött ki maga elé, mégpedig egy családi levéltár középkori állományának rekonstrukcióját. Ez nem előzmények nélküli kísérlet, hiszen többek között már a Bánffy család megbízásából Varjú Elemér és Iványi Béla szerkesztésében megjelent *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez* két kötete (1908, 1928) is arra törekedett, hogy egységben szemlélje a nemzetséghez tartozó családok levéltári anyagát; így a szerkesztők nem csupán a Bánffyak kolozsvári levéltárára támaszkodtak, hanem a Losonci családnak az Erdődyei galgóczi levéltárába került anyagára és más, a nemzetséghez tartozó családok történetéhez adatokat szolgáltató levéltári forrásokra is. A kiadvány eredményeinek elismerése mellett – hosszú évtizedekig szinte egyedülként biztosított némi rálátást a magyar középkorkutatás számára a galgóczi levéltár egykori iratanyagára – levéltártani szempontból mégsem lehet Varjú és Iványi eljárását állományrekonstrukciónak nevezni, hiszen nem törekedtek arra, hogy akár csak említésszinten regisztrálják az egykori nemzetségi, illetve családi birtokban lévő oklevelek teljességét. Azokban az esetekben pedig, amikor az adott oklevél nem a Bánffy- vagy a galgóczi levéltárban volt található, az apparátusban általában nem tértek ki arra a kérdésre, hogy az adott oklevél eredetije része lehetett-e egykor a Tomaj nemzetségből eredő valamelyik család levéltárának.

Közelebb áll az állományrekonstrukcióhoz az Erdődy család bécsi levéltára Árpád- és Anjou-kori okleveleinek regesztáit publikáló, 2019-ben megjelent kiadvány, amelynek szerkesztői – tekintetbe véve e levéltári anyag 20. századi megőrzéstörténetének viszonyosságait – munkájukba önálló számmal felvették egyrészt azokat az oklevélszövegeket, amelyekről manapság már csak a régi *elenchusok*ban található kivonatok tanúskodnak, másrészt (a függelékbe) az Erdődy család galgóczi

levéltárának a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött 1387 előtti oklevélszövegeit is, mivel ez utóbbiak egykor ugyanabba a levéltári állományba tartoztak, mint azok, amelyeket jelenleg Bécsben őriznek.

Mikó Gábor a Zarka levéltár esetében további lépéseket is tett, ugyanis sikeresen azonosította Hajnóczy József egyik, az MNL Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltár Soproni Levéltárában őrzött, de fotómásolat formájában a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe is bekerült másolatgyűjteményének azon szövegeit, amelyeket 1787-ben a Zarka Mihály tulajdonában lévő oklevelekről készített, és amelyek eredetiben nem minden esetben maradtak fenn. Mindez lehetőséget teremtett arra, hogy a családi levéltár állományát 18. század végi, jó száz évvel a Zarka-oklevelek közgyűjteményi tulajdonba kerülése előtti állapotában mutassa be. Középkorkutatásunk sok esetben forrásszegény helyzetét figyelembe véve már az is szép eredmény lett volna, ha Mikó Gábor a Zarka Krisztina által a 19. század végén átadott okleveleket közli, kiegészítve a Hajnóczy által készített másolatokkal. A szerző azonban arra is választ keresett, hogy a közgyűjteményekbe került családi levéltárak 1526 előtről fennmaradt anyagai vajon milyen mértékben tükrözik a családi levéltárak egykori középkori állományát. Mivel a középkor vége és a 19–20. század fordulója között több mint háromszáz év telt el, a felvetett kérdés teljesen jogos, és a Mikó Gábor által megfogalmazott válaszok szerencsésen túlmutatnak a bevett sémák (oszmán hódoltság, háborús pusztítás, esetleges tűzvész vagy más természeti csapás, belső selejtezések) monoton felsorolásán, tehát a szerkesztő levéltártani szempontból is fontos következtésekre jutott.

A kötet bevezetőjét a levéltár 1787 utáni megőrzéstörténetével foglalkozó fejezet követi. Ebből kiderül, hogy az oklevéltárba három forrásból kerülhettek be szövegek: a fenti két csoport mellett a szerkesztő olyan dokumentumokat is felvett, amelyek eredetije jelenleg más levéltári egységben található, de Hajnóczy nyomán tudjuk, hogy ezek 1787-ben a Zarka-levéltár részét képezték (például 114., 119. sz.). E harmadik forráscsoport rövid ismertetése és az elszármazott oklevelek számarányából levont következtetések levéltártani szempontból is igen fontos eredményt jelentenek: az ősi családok levéltárai nem értelmezhetőek monolit, állandóan gyarapodó, de statikus gyűjteményekként, amelyekben békeidőben csak a tűzvész, a természeti katasztrófák vagy egy nagyobb selejtezés eredményezhet számottevő hiányokat. Jobb lenne úgy tekintünk rájuk (ez már saját értelmezésem is, reflektálva a könyvben olvasottakra), mint az iratképző család életében bekövetkezett eseményeknek és a családtagok szubjektív döntéseinek, ezek hatásainak állandóan kitett családi és személyi anyagokra. Anyagi nehézségek esetén sor kerülhet egy-egy irat régiségként történő eladására, birtokosztály esetén az iratok – más javakhoz hasonló – szétoztatására, rekonszolidációs viszony létesítése esetén „idegen” iratok bekerülésére.

A *középkori levéltár* című fejezetben Mikó Gábor még egy lépéssel továbbmegy, és megkísérli annak kiderítését, hogy milyen oklevelek alkothatták a családi levéltárat a középkor legvégén. Mivel erre az időszakra vonatkozóan már nem áll rendelkezésre semmiféle jegyzék vagy más segédlet, ki kellett derítenie, hogy vajon a 18. századi levéltár középkori állománya mekkora arányban tartalmazta a középkor végén a család kezében lévő birtokokra vonatkozó okleveleket, illetve milyen mennyiségben tárolt a Zarka családhoz egyáltalán nem kapcsolódókat, amelyek megőrzését nem ettől a levéltártól várnánk. Az elemzésből többek között kiderül, hogy az egyes birtokokra vonatkozó jogbiztosító oklevelek olykor nem követik a birtokosváltásokat, és hogy nagy különbség lehet a középkor végén állítólag még meglévő oklevelek és a ténylegesen ránk maradt dokumentumok száma között. Ennek kapcsán Mikó Gábor a Megyery család levéltárának nemrég, a *Subsidia* sorozat 14. kötetében (C. Tóth Norbert – Németh Péter: *Várjobbágyokból nemesek*. Bp. 2023) közölt, 1720 után keletkezett oklevéljegyzékére és az annak keretét adó levéltártörténeti fejezetben megfogalmazott tanulságokra is utalt, miszerint a Megyery család egykor jegyzett 143 oklevélből 54 még a második világháború előtt veszett el, mert a családtagok kölcsönadták, elajándékozták azokat, más részük pedig költözések alkalmával tűnt el, vagyis háborús károk és természeti csapások nélkül is jelentős veszteség alakulhat ki.

Az oklevéltárban 135 önálló oklevélszöveg teljes szövegű átiratát találjuk meg. A szerkesztő az önálló okleveleknek saját számot adott, és időrendi sorrendben közli azokat 1275-től 1524-ig. A sorszám alatt minden esetben rövid magyar nyelvű kivonatra, majd az oklevélpéldányokra, a korábbi kiadásokat és az egész szövegre vonatkozó kritikai megjegyzéseket tartalmazó legenda következik, ezt pedig a forrás szövege követi. Teljes mértékben elfogadhatjuk a szerkesztő eljárását, miszerint a kiadásban elsősorban a Zarka-levéltár eredeti példányaira, ezek hiánya vagy rongáltsága esetén pedig a Hajnóczy-féle másolatokra támaszkodott. Ha más példányok is rendelkezésre állnak, azok legfeljebb kontrollszerepet töltenek be, ugyanis azzal, hogy Mikó feltüntette ezen kézirat és nyomtatott verziókat, megteremtette a lehetőséget az érdeklődők számára, hogy utánajárjanak a jelen kötetből mint családi oklevéltárból óhatatlanul kimaradt információknak. A csupán Hajnóczy másolatában fennmaradt szövegek esetében a szerkesztő az eredeti oklevelek külső megjelenését tárgyaló, Hajnóczytól származó diplomatikai leírást is közölte (például 5., 55., 79., 85. sz.). A dátumok feloldása és a tárgyi megjegyzések lábjegyzetben, a szöveg egyes részeire vonatkozó kritikai megjegyzések végjegyzetben olvashatók. Három oklevélszöveg (6–8. sz.) esetében a példányok közötti jelentős eltérések miatt a szerkesztő kéthasábos szövegközlést alkalmazott. Az oklevéltári részt irodalom- és rövidítésjegyzék, valamint közös személy-, hely- és földrajzínév-mutató követi.

Összességében elismerésre méltó munka született, amely nem csupán a nyomtatásban *in extenso* közölt középkori oklevélszövegeink számát gyarapítja jelentős mennyiségben, de levéltárrekonstrukciós kísérletével segít jobban megérteni a családi levéltárak régmúlt időkben történt állományváltozásait, és talán irányt mutathat az elmondottakból adódó forrásfeltárási nehézségek kezeléséhez. Egy, a munka értékét érdemben nem kisebbitő apróságra azonban mégis felhívnom a figyelmet. A 16. században élt Zarka János esetében a 114. lábjegyzetben hiányoltam a levéltári források említését, noha a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának reformációs adatbázisában (<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570>) lehet az ő alispáni működésére adatokat találni (1549: HU-MNL-OL-P 532-1.-B-No. 5., 1550: HU-MNL-OL-P 45-1.-1550-No. 20.). Végül, de nem utolsósorban e kötet érényei között azt is fontos megemlíteni, hogy a viszonylag kisszámú (200 darab) fizikai példány ellenére a kiadó gondoskodott a könnyű hozzáférhetőségről, a megjelenést követően ugyanis azonnal elérhetővé tette a könyvet – többek között – a *Hungaricana* közgyűjteményi portál könyvtárában.

Csermelyi József

Tóth Ferenc

HUSZÁROK, HATÁROK, CSALÁDOK

A franciaországi magyar katonai emigráció az *ancien régime* korában

(1692–1789)

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, Bp. 2023. 352 oldal

A 2010-es évektől újra fellendülő emigrációtörténeti kutatások számtalan lehetőséget és kérdést rejtenek még magunkban. Ezen kutatások központi kérdései, hogy milyen idő- és térbeli politikai vagy vallási sajátosságok határozták meg a kivándorlást, és nem utolsósorban az, hogy milyen társadalmi csoportok voltak ezek főszereplői. Tóth Ferenc alapos és izgalmas vizsgálata a 17–18. század magyar nemesi kivándorlásra, azon belül is a katonai emigrációra, a tisztikarra

összpontosít. Az olvasmányosan megírt tudományos munka a szakmai közönség mellett az érdeklődő laikus olvasókat is megcélozza, ezt szolgálja a kötetet kísérő számos illusztráció (térképek, saját készítésű fotók, fotómásolatok) is.

A monográfia három nagyobb egységet foglal magában. Az első az 1995-ben kezdődött kutatások történetét és a magyar katonai emigráció történeti kontextusát, franciaországi megjelenésének hadtörténeti, politikai és diplomáciatörténeti vonatkozásait mutatja be. A második rész társadalomtörténeti megközelítéseket tartalmaz, és többek között a házassági szokások és az egyéni művelődés témáiban informálja az olvasókat. A harmadik egység pedig egy, a szerző levéltári kutatásaira épülő életrajzi adattár, amely kiváló alapot szolgáltat az ugyancsak új lendületet vevő emlékeztörténeti kutatásokhoz. Ami az értekezés forrásbázisát illeti, Tóth Ferenc számos franciaországi, ausztriai, angliai és magyarországi levéltárban és kéziratárban folytatott kutatásokat. Munkája és annak bibliográfiája rendkívül széleskörű szakirodalmi tájékozottságot árul el.

A szerző a magyarországi huszárság franciaországi kapcsolatrendszerét e kapcsolatok kezdetétől, XIV. Lajos francia király uralkodásától kíséri figyelemmel. A harmincéves háború után az első komolyabb érintkezési pont a francia kontingens és a magyar rendek között az 1664. évi szentgotthárdi ütközet volt. A győzelem után a magyar rendek igencsak neheztelve fogadták a császári diplomácia tehetetlenségét, tudniillik azt, hogy a Habsburg-udvar nem tudta kellőképp kihasználni a győzelmet. A siker utáni magyar sérelmek következtében ismét megkezdődtek a már hagyományos titkos francia–magyar diplomáciai egyezkedések és tárgyalások. A francia hadvezetés 1664-ben Zrínyi Miklóson és tanácsosán, Vitnyédi Istvánon keresztül ismerkedhetett meg alaposabban a huszárság intézményével. A Wesselenyi-összeesküvést követő újabb érintkezési pont a Thököly-érára, az 1680-as évek elejére esett. A franciák figyelmét nem kerülte el az 1683-tól meginduló felszabadító háborúk meglepő sikersorozata. Az oszmánok elleni háborúkban számtalan európai, köztük természetesen francia önkéntes vett részt, amely garantálta, hogy a magyar rendek és a francia udvar közti kapcsolatok fennmaradjanak. Thököly Imre udvarában szintén számos francia tiszttel vállalt szolgálatot. 1699-ben lezáródott a felszabadító háborúk első szakasza, majd 1703-tól kezdetét vette a Rákóczi-szabadságharc. A spanyol örökösödési háború idején Rákóczi mozgalma XIV. Lajos célkitűzéseit is támogatta, kétféle háborúra kényszerítve a Habsburg Monarchiát. Az említett katonai események tették lehetővé, hogy a megtorlások elől menekülő tisztek és közkatonák francia szolgálatot vállaljanak.

Tóth Ferenc ezek után a 18. századi egyéni és csoportos karrierlehetőségeket tette vizsgálatá tárgyává, és kiemelte a huszárságnak mint katonai egységnek a jelentőségét. A Rákóczi-szabadságharc leverését követő időszakban számos egykori „kuruc” katonaelem keresett menedéket a francia zászlók alatt. A Francia Királyságban karriert építő emigránsok közül elsőként gróf Bercsényi László életpályájával ismerkedhetünk meg, majd Tóth Andrásról és fiáról, François de Tott báróról olvashatunk. Utóbbi két személyről a szerző korábban már számos tanulmányt közölt. François de Tott főképp az Oszmán Birodalom területén végzett munkájával vált híressé és megbecsültté a francia királyi udvarban. Különleges pályát járt be Benyovszky Móric vagy az Esterházy család francia ágának tagja, Ladislav Valentin Esterházy (Esterházy Bálint László) is. A monográfia egy kisebb fejezete az amerikai függetlenségi háborúban szolgáló magyarokról szól. A hétéves háború sérelmei és veszteségei után Franciaország az amerikai gyarmatokon kívánt revansot venni az angolokon, így érthető, hogy támogatta a 13 észak-amerikai gyarmat függetlenségét; nem a véletlen műve tehát, hogy francia szolgálatban álló magyar tisztek is megjelentek az Újvilágban. Köztük volt Fabriczy Kováts Mihály alezredes, Benyovszky Ferenc hadnagy és Jean-Ladislav Pollereczky

őrnagy. (Kováts Mihályról 2021-ben jelent meg kétnyelvű monográfia Pintér Zoltán Árpád tollából.) Ógyallai Besse János már Napóleon idején vállalt amerikai szolgálatot.

Az egyéni sorsok mellett a szerző a huszárságot mint csapatnemet is vizsgálta, főleg az úgynevezett „kisháborús” taktika alkalmazása kapcsán. A könnyű fegyverzetű huszárok legfőbb vonzerejét az jelentette, hogy különösen alkalmasnak mutatkoztak a felderítés, a menetbiztosítás és a klasszikus lesvetés feladataira. Emellett a francia határon belüli lázadások és tömegmozdulások esetében – nyelvi hiányosságaik miatt – kiváló békefenntartóknak bizonyultak, hiszen a lakosság panaszai nem akadályozták őket a parancsok végrehajtásában.

A magyar katonai emigránsok nagy számának köszönhető, hogy a francia hadseregben a huszárság vezényleti nyelve jó ideig a magyar volt. Ugyanakkor a század folyamán a fluktuáció sem kerülte el a huszárezredeket. A század elején a szatmári békeszerződéssel a magyar rendek és az uralkodó között rendeződtek a politikai konfliktusok, amelynek következtében visszaszorultak az „átpártolások” a katonaság körében. A rastatti békeszerződés ugyancsak gátat vetett a huszárok franciaországi irányú szökésének, a francia szolgálatban maradt huszárok utánpótlását azonban valahogyan biztosítani kellett. Bercsényi László a Rákóczi-emigráció törökországi tagjait kereste fel utazásai során, erről a területről biztosított a francia koronának utánpótlást. A század folyamán szintén toborzás céljából többen felkeresték a még életben lévő törökországi magyar emigránsokat. Az 1756-ban bekövetkezett diplomáciai forradalom, a francia–osztrák szerződés következtében a magyar nyelvűek aránya ismét csökkenni kezdett a francia huszárezredekben, jóllehet a francia udvar továbbra is ragaszkodott a huszárok idegennyelvűségéhez; a 18. század végén jobbra német anyanyelvűek alkották az ezredeket. A szerző a kötet e pontján olyan másod- vagy akár harmadgenerációs emigránsokat mutat be, akik már csak nevükben őrizték meg magyarságukat, hiszen az eltelt idő, valamint a nagy távolságok mellett a családalapítás is azon tényezők közé tartozott, amelyek a huszárokat elszakították gyökereiktől.

A monográfia utolsó fejezeteinek homlokerében társadalomtörténeti kérdések állnak. Tóth Ferenc a már említett (vegyes)házasságokat s hatásukat vizsgálta az asszimiláció szempontjából; ezt a vagyoni helyzet és a birtoklás kérdésének bemutatása követi. A szerző részletes térképpel szemlélteti (201.), hogy az emigráns magyarok főképp Franciaország keleti határvidékén, hazájukhoz közelebb igyekeztek birtokokhoz jutni. Ez a tendencia a Thököly-emigráció során is megfigyelhető, amikor a szultán a karlócai béke ellenére megengedte a bujdosó magyar katonáknak, hogy a Magyar Királyság határának közvetlen közelében telepedjenek le. A helyi társadalomba történő beilleszkedés vizsgálata után az emigránsok műveltsége kerül az elemzés fókuszába, amelyet elsősorban Bercsényi, valamint Tott báró könyvtárának elemzése révén ismerhetünk meg. A szerző végül azt mutatja be, hogy milyen szerepet játszott a huszárok alakja és emlékezete a francia művelődésben. A munkát a korábban említett életrajzi adattár zárja, amely sorra veszi az *ancien régime* idején francia szolgálatot vállalt magyar huszártiszteket.

Tóth Ferenc értekezése a szerző 30 évnyi kutatásainak összegzése. Rendkívül olvasmányos és tudományos eredményekben gazdag munkájában arra kereste a választ, hogy a 17–18. században francia földre szakadt magyar huszároknak milyen kihívások és változások vártak új hazájukban. Hiánypótló kötetét nagy haszonnal forgathatják majd a művelődés-, had-, diplomácia-, valamint a helytörténet kutatói is.

Molnár Attila

TÖBBES KÖTÉSSEN

Magyar-zsidó múltak és égtájak

Szerk. Novák Attila

Ludovika Egyetemi Kiadó, Bp. 2023. 436 oldal
(elektronikus PDF és ePub)

Egy megkészt vagy talán csak lassan elkészült tanulmánykötetben tette közzé a Nemzeti Közszoigálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézete a 2018-ban azonos címmel megtartott konferenciája gazdag anyagát, tizenkét magyarul és angol fordításban is olvasható írást. Egy szempontból mindenképp megkészt a kötet: az egyik szerző, Gerő András már nem élte meg az elkészültét. A szövegek egy része – terjedelmüket tekintve – csupán az egykori előadások írott, hivatkozásokkal ellátott (sőt egy esetben hivatkozások nélküli) változatai, míg mások, például Turán Tamás és Hatos Pál komoly tanulmánnyá fejlesztették tovább munkájukat. Gerő András laza füzért alkotó gondolatai, illetve Borsi-Kálmán Béla emlékei műfaj szempontjából elkülönülnek a többitől. Mindez ad némi egyenletlenségérzést az olvasás során. Valódi olvasást zavaró körülmény ugyanakkor, hogy viszonylag sok tördelési hiba maradt a kötetben, már rögtön a tartalomjegyzékben is.

A tanulmányok sorrendje is szorosan követi az egykori konferenciaprogramot azon két előadó kivételével, akik nem publikáltak a kötetben. Ugyanakkor bekerült a kiadványba Jablonczay Tímea tanulmánya, így legalább a kötet szerzői között van női kutató is, ha már a konferencián egyáltalán nem volt. Jablonczay témájával is – a Szenes Erzsi írásából kirajzolódó többes kulturális kötődést és komplex identitásmintázatokat elemzi – női szempontot hoz be, amely Magyarországon ritkán áll a zsidó identitáskutatások középpontjában, jelen kötetben is az egyetlen. Pedig ma is érvényes vallásjogi elv, hogy az zsidó, akinek az anyja zsidó; vagyis egyáltalán nem mellékes kérdés a nők „továbbörökíthető” zsidósága, és nem csupán genetikai értelemben, hanem önazonosságként, kötődésként, vállalásként.

A szerkesztő, Novák Attila, aki a Molnár Tamás Kutatóintézet (Nemzeti Közszoigálati Egyetem) és a Goldziher Ignác Zsidó Történeti és Kulturális Kutatóintézet munkatársa, a bevezetőben visszautal a kereken tíz évvel korábban, 2013-ban megjelent *Kisebbség és többség között* című tanulmánykötetre, amelyet – szintén egy konferencia anyagából – Hatos Pállal közösen szerkesztettek. A két kötet között nemcsak a szerkesztők és egyes szerzők személyében van átfedés, hanem a kérdésfelvetések, a vizsgált jelenségek terén is. Novák ezt az alábbiak szerint foglalja össze, egyben kérve, hogy ebben a szellemben olvassuk az írásokat: „Az általunk képviselt gondolkodásmód a jelen időben is zajló magyar-zsidó történelmet a maga kontinuitásában és egyben teljes hagyományában szemléli, ahol a nagy történelmi katalizmak is e folyamatosság borzalmas, ámde a saját történelemben szervesen illeszkedő részét alkotják. Másrészt pedig ebben a paradigmában a magyar, zsidó/magyar-zsidó közösségi, nemzeti, a magyarországi és az izraeli nemzetállami tapasztalatok egy közös összefüggérendszer részeivé válnak; anyaország, határon túliak és diaszpóra, kisebbség és többség viszonyát lehet vizsgálni e keretben, ahol is egymást átfedve és kiegészítve is szemléljük azt a történeti és társadalmi valóságot, amelyet zsidók és nem zsidók létrehoztak – saját hagyományaik alapján, egymással kölcsönhatásban – tájainkon.” (11.) A kötet címe is ezen szempontrendszer sokféleségét sűríti magába: a plurális identitásformák, a területi különbözőségek, a párhuzamos történelmek megjelenítését.

Még a szerkesztői előszónak a teljes zsidó hagyomány kontinuitását feltételező megközelítése tükrében is meglepő egy ókoros szerző fogalmi keretezésével nyitni az alapvetően 20. századi fókuszú magyar zsidó történeti munkát. Azonban Buzási Gábor tanulmánya meggyőzi az olvasót, hogy releváns elméleti szempontokat, megfontolásra méltó párhuzamokat kaphat

a késő ókori zsidó történelemből az identitásválasztások, a kisebbségi közösségek önfenntartó stratégiái vagy a központ megváltozásával a szülőföldjén diaszpórába kerülő közösségek összetett problematikájában is.

A tanulmányok sorában leghangsúlyosabb témaként – a tanulmányok fele foglalkozik vele egészében vagy részben – a trianoni utódállamokhoz került területeken élő zsidó közösségek története jelenik meg mint a többszörös kisebbségi helyzet, a többes kötés „tankönyvi” esetei. Ennek a korábban valóban elhanyagolt témának az utóbbi 25–30 évben bőséges szakirodalma született, amire építhetnek az újabb kutatások új források bevonásával vagy új kérdések megfogalmazásával. Ezekről valamelyest eltér Szalai Miklós nagy időintervallumot átfogó összefoglalása a kárpátaljai zsidóságról, kiemelten az ultraortodox irányzat szerepéről a térség szellemi arculatának kialakításában. Szalai egy közérthető és pontos áttekintést ad, azonban számottevő új eredmények nélkül.

A korábban is ismert források – esetében épületek – alapján megfogalmazott új kérdések remek példája Klein Rudolf tanulmánya, amely a két világháború között megépült öt szlovénországi és kilenc magyarországi zsinagóga összehasonlítását végzi el a láthatóság, városképi hangsúlyosság (*prominencia*) szempontjából. A szerző arra a megállapításra jut, hogy míg Csehszlovákiában többségében városképileg jelentős épületek születtek ebben az időszakban (például Zsolnán, Losoncon, Kassán), addig a magyarországi új zsinagógákat a mérsékelt városi láthatóságú (Nagykőrös, Budapest: Hősök temploma, Nyíregyháza) vagy a rejtett (például a budapesti Páva utca, Hegedűs Gyula utca) kategóriába kell sorolni. Ez utóbbi kategória az utcáról nem vagy alig látható épületeket jelenti, mintegy visszalépve ahhoz az állapothoz, ami a zsidóság jogi emancipációja előtti időszakban volt jellemző. Vagyis az épületek városképi súlya ebben az időszakban is pontosan jelzi a zsidó közösségek társadalmi helyzetének mind pozitív, mind negatív irányú változását. Abban ugyanakkor téved Klein, hogy példátlan lett volna Csehszlovákia intézkedése, amivel a zsidóságot vallás mellett nemzetiségnek is nyilvánította. Ez a többi utódállamban is így történt.

A korábban feltáratlan vagy feldolgozatlan források bevonására példaként említhetjük Glässer Norbert tanulmányát, amelyben budapesti, magyar nyelvű zsidó felekezeti sajtótermékeknek a határon túli zsidó életvilágokról szóló híradásait elemzi. Borsi-Kálmán Béla pedig maga a forrás létrehozója, mivel saját, személyes hangú emlékezését osztja meg kutatóhoz illő reflektáltsággal a már holokausz utáni Szinéváralján, a zsidó negyedben nem zsidóként töltött gyerekkorról, és arról, hogy mindezek a tapasztalatok hogyan alakítottak ki benne egyfajta „másodlagos zsidó tudatot” (255.).

A diaszpóralétben felmerülő lojalitáskonfliktusok legkielevezettebb kérdését vizsgálja Turán Tamás: a katonai szolgálat, sőt a tényleges frontszolgálat hazafias kötelességének és a hittestvérek egymás elleni háborúzása vallási tilalmának összeütközését az első világháború időszakában. A tanulmány alapjául két Magyarországon megjelent, héber nyelvű rabbinikus folyóirat világháborús évfolyamai, magyarországi ortodox rabbik ott közzétett állásfoglalásai szolgálnak. Ennek a nyelvismereten túl komoly rabbinikus háttérismereteket is igénylő forráscsoportnak a bekapcsolása a tudományos diskurzusba, az ortodox zsidóság gyakran elsikkadó szempontjainak „láthatóvá” tétele jelentős hozzájárulás a magyarországi zsidóság első világháborús történetéhez.

A kötet másik tematikai csomópontja a szentföldi/izraeli kapcsolatok, az ottani magyar ajkú közösség történetének néhány vonatkozása, melyeket ritkán tárgyalnak a magyar zsidó történelem integráns részeként, pedig Jablonczay Tímea, Novák Attila és Olosz Levente írásai meggyőzőek ennek a felfogásnak a létjogosultságát illetően. Novák Attila egy 1996-os tanulmányának továbbfejlesztett, bővített változatában az 1930-as évek második felének ismeretlen külpolitikai tárgyalásait, Magyarország és a nemzetközi cionista szervezetek közötti „érdek-

közösségen” alapuló, a Népszövetség és az európai kisebbségvédelmi rendszer keretében zajló együttműködést mutatja be. Olosz Levente a szentföldi/izraeli magyar ajkúak érdekképviseleti, önszervező szervezeteinek történetét tekinti át a 19. század utolsó harmadától az 1960-as évekig. Fókuszba állítja egyfelől a világosan jelentkező igényt a magyar kulturális és közösségi életre, másfelől a többféle törésvonal mentén mutatkozó szervezeti széttagoltságot. A különállás származási terület szerinti jellegére Olosz inkább csak utalni tud munkájában, azonban a kötet más tanulmányaiból az olvasó számára kirajzolódnak ennek a rivalizálásnak a Kárpát-medencébe visszanyúló gyökerei.

Utoljára hagytam Hatos Pál Ravasz Lászlóról szóló írásának tárgyalását. Az elkülönítés semmiképp sem a jól felépített és szemléletes idézetekkel gazdagon illusztrált tanulmány érdemeinek hiányát, hanem a nézőpont különbségét jelzi. Ez esetben nem a magyar zsidókról van szó: Hatos a jelentős politikai súllyal rendelkező református püspököknek, illetve tágabban a református egyháznak a zsidósághoz való viszonyát mutatja be a két világháború közötti, a háború alatti, valamint közvetlenül a háború utáni időszak vonatkozásában világosan rámutatva mindennek máig ható, romboló következményeire is.

A kötet terjedelmének a felét a tanulmányok angol fordítása teszi ki a szerkesztői reménnyel, illetve egyre erőteljesebb intézményi elvárással, hogy a kutatási eredmények eljussanak magyarul nem olvasó érdeklődőkhöz is. Érdemes ugyanakkor szemügyre vennünk, hogy a szerzők maguk milyen módon és mértékben igyekeznek szakmai dialógusba kezdeni témáikhoz szorosabban-lazábban kapcsolódó izraeli vagy szomszéd országokbeli kutatókkal és az ő eredményeikkel. Felemás a kép: angol szakirodalmat minden szerző használ, de román, szlovák, ukrán vagy ivrit szakirodalom csekély számban fordul elő. A különbségek természetesen a témák jellegének és feldolgozottságának különbségéből is következnek, nem lehet valamiféle nyelvi kvótát számonkérni, mindössze a párbeszédre való törekvést.

Az akadémiai világban tevékenykedők előtt jól ismert, hogy mennyi idő- és energiáfordítással jár egy konferencia megszervezése, illetve egy tanulmánykötet szerkesztése, létrehozása. Így csak óvatos óhajként fogalmazom meg, hogy örülnénk, ha nem kellene újabb tíz évet várni a folytatásra.

Bányai Viktória

A. Sajti Enikő

„KIS BÁCSKÁBÓL SÜVÍT A SZÉL...”

Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947

Kronosz Kiadó, Pécs 2023. 399 oldal

A. Sajti Enikő évtizedek óta értő kézzel tárja fel a közéletben, de a történelemtudományban is részben perifériális jelentőségűként kezelt történelmi Délvidék történetét. Legújabb kötetében is az általa kutatott dokumentumok, valamint a releváns szakirodalom segítségével törekszik a történelmet „kiszabadítani” a sokszor önnön béklyóiba zárt kereteiből, s az ok-okozati összefüggések feltárása révén egy dinamikus, egyéni és kollektív tragédiák sokaságát felvonultatott kort, a Délvidék 20. századi, eseményekben és fordulatokban bővelkedő időszakát megismertetni olvasóival.

A bő egy évtized alatt íródott, a pécsi Kronosz Kiadó gondozásában napvilágot látott kiadvány alap kutatásokon nyugszik, és összesen 18, többségében már publikált tanulmányt fog ka-

langyába. A szerző részben az események kronológiai sorrendjéhez igazodva nemzeti múltunk általa tárgyalt, eddig szinte teljesen ismeretlen vagy éppen pontosítást igénylő epizódjait négy tematikus egységben mutatja be: *I. Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika, II. Egy bánáti magyar kisebbségpolitikus – Dr. Várady Imre (1867–1959), III. Magyarok és szerbek: A „hideg napok” és a „még hidegebb napok”, IV. Magyarország és Jugoszlávia.* Külön értéke a mostani kötetnek, hogy abban hangsúlyos szerepet kap egy olyan mikrorégió – a jugoszláv államhoz csatolt Bánság/Bánát – és egyik főszereplőjének – Várady Imrének – a bemutatása is, amely a tovatűnő évtizedekben gyakorlatilag elkerülte a magyar történelmi kutatások figyelmét.

Az első, *Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika* című fejezet már csak azért is különösen fontos, mert a kutatható források bőséges volta ellenére a mai napig rendkívül kevés ismerettel rendelkezünk az 1918-as összeomlás, valamint az ezt követő, a trianoni békeszerződés aláírásáig tartó interregnum délvideki esemény- és politikatörténetéről. A szerző alapkutatások segítségével tárja fel a Nagybecskereken bekövetkező impériumváltás – pontosabban a szerb megszállás – első időszakát és a nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács tevékenységét, amely az 1918. október végén megszülető független Magyarország demokratikus átalakítását a központi, a budapesti Magyar Nemzeti Tanács céljaihoz igazodva a történelmi Magyarország határai között képzelte el. Az *Összeomlás – hatalomátvétel a Délvidéken, 1918–1920* című alfejezet szintetizáló jelleggel, új adalékokkal mutatja be a délszláv államhoz került délvideki területeken végbemenő politikai őrsgváltás történetét, míg *Az „elcsatoltak nemzedéke” – A délvideki magyar kisebbség megőrzésének lehetőségei és korlátai, 1918–1941* című tanulmány azokra a dilemmákra, akaratlanul is kijelölt kényszerpályákra fókuszál, amelyek az első délszláv államhoz csatolt, mintegy félmilliónyi, kisebbségi sorba került magyarság mozgásterét határolták be.

A kötetben külön fejezet foglalkozik a 20. század egyik legnagyobb formátumú délvideki politikusával, a politikai és ügyvédi karrierjét még a „boldog békeidőkben” a budapesti országgyűlésben kezdő nagybecskereki Várady Imrével. A Sajti Enikő 2016-ban az újvidéki Forum Könyvkiadó Intézet gondozásában jelentette meg a Várady Tibor professzor tulajdonában lévő családi hagyatékban található iratok forráskiadását, amellyel kapcsolatban a mostani kötetben a forrásfeldolgozás módszertani kérdéseit, buktatóit tárja az olvasó elé. Az ugyanebben a blokkban található *„A mai napon megszűnt a szabadság széplőven fogantatása”, Várady Imre hétköznapijai a Bánátban, 1941–1945* című tanulmány jelentőségét az adja, hogy abban a szerző a Bánságra/Bánátra koncentrálni mutatja be, hogy Várady hogyan élte meg magyarként a második világháború idejét a németek által megszállt, s végül nem az anyaországához visszacsatolt, hanem a Szerbiához tartozó Bánátban. Hogy a tanulmány jelentőségét érzékeltessem: míg a magyar állam fennhatósága alá visszatért Bácska 1941 és 1944 közötti történetéről ma már aránylag bőséges (de még mindig nem elégséges) információk állnak a rendelkezésünkre, addig a Szerbiához tartozó bánáti területekről jóformán alig vannak ismereteink. A fejezet zárótanulmánya – *A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946 július* – súlyát elsősorban az adja, hogy a Tito vezette új jugoszláv hatalom által a „megszállókkal való együttműködés” címén ezerszám indított perek közül ez az első, amely a magyar szakirodalomban előtanulmánnyal ellátva teljes terjedelmében megjelent.

A harmadik fejezet az 1941-es bevonulás, az ezt követő „hideg napok” és a „még hidegebb napok”, vagyis az 1942. januári bácskai razzia, illetve az új jugoszláv államhatalom 1944–1945-ös magyarok elleni megtorlásait dolgozza fel. A *Háború, kisebbségpolitika, megtorlás: magyarok és szerbek 1941–1945* címet viselő első tanulmányban a Magyar Királyi Honvédség alakulatainak bácskai bevonulását, a helyi szerbekhez, zsidókhöz való viszonyulást, az azt követő partizánmozgalom kibontakozását, valamint az arra válaszként adott nyári és őszi megtorlásokat, végül az 1942. januári bácskai razzia időszakát dolgozza fel a szerző. Munkájában értő kézzel vizsgálja a budapesti kormányok megfontolásait, de arra is rámutat, hogy bár a Kállay-kormány

a bűnösök perbefogásával lépéseket tett a szerbekkel szembeni „kemény kéz” politikájának felülvizsgálatára, a magyarok és a szerbek közötti viszony normalizálására, ezen lépések hatását nemcsak leértékelték, de lényegében teljesen lenullázták a későbbi események. A nagytanulmány második része az 1944 őszén kezdődő bácskai magyar- és németellenes megtorlás hátterével foglalkozik. A közismertnek számító események bemutatása mellett a szerző rámutat arra, hogy a partizánok kegyetlenkedéseiről már a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idejében beérkeztek az első hírek a miniszterelnökségre. A Sajti Enikő részletekbe menően ismerteti Grósz József kalocsai és bácsi érseknek és Mindszenty hercegprímásnak, esztergomi érseknek a magyarellenes események feltárásában játszott szerepét. Szorosan ehhez a témához tartozik a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár délvidéki megtorlásokra vonatkozó iratainak kutatásairól számot adó írás is, mely eddig ismeretlen adatokkal bővíti tudásunkat. Az ezt megelőző tanulmány („*A nemzeti lelkiismeret őrállója*”. Cseres Tibor: *Hideg napok és a „még hidegebb napok*”) megközelítése eltér az eddigiekétől. Ebben a szerző ugyanis arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi inspirálta az ismert író, Cseres Tibort arra, hogy előbb megírja nagy, nemzetközi visszahangot kapó, az 1942-es tragikus eseményeket feldolgozó *Hideg napok* című művét, majd évtizedekkel később papírra vesse a jóval kisebb reflexóit kiváltó, az 1944-es magyarellenes tömeggyilkosságokat bemutató *Vérbosszú Bácskában* című munkáját. Ennek kapcsán a szerző azon kitételére szeretné utalni, amelyben az úgynevezett – ahogyan A. Sajti Enikő fogalmaz – „hideg emlékezetkultúráról” és a befogadó emlékezetkultúráról fejt ki a véleményét, s amelyet pár oldallal később a „*Hideg emlékezet*” vagy *befogadó emlékezetkultúra? A magyar történetírás a partizánmegtorlásokról*, illetve a *Magyarok elleni partizánmegtorlás a Délvidéken – A történetírás eredményei és kérdőjelei* című tanulmányoknál is érdemes lesz majd az olvasónak felidézni.

A kötet utolsó fejezete a *Magyarország és Jugoszlávia* címet viseli. Itt elsősorban a két ország kapcsolat- és viszonyrendszerét taglaló elemzések kaptak helyet. Nagy érdeklődésre tarthat számot az első, „*Ahol egy szerb található, ott van Szerbia*” – *Nikola Pašić és Trianon* című tanulmány, amely a szerb történelem nagyformátumú alakjának, Nikola Pašić szerb, majd jugoszláv miniszterelnöknek az életét dolgozza fel, mivel a szerb közélet, a történelemtudomány, sőt az aktuálpolitika az utóbbi időben fokozott érdeklődéssel fordul Pašić személye felé. *Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában, 1938–1941* című írásában A. Sajti a releváns délszláv szakirodalom és a magyar levéltári iratok kutatásával arra a döntő fontosságú időszakra fókuszál, amikor a nemzetiszocialista Németország megerősödése, valamint a nyugati hatalmak – sikertelen – megbékítési politikája következtében alapjaiban rendült meg a Versailles-környéki békerendszer, s a térség országai kisebb vagy nagyobb mértékben, de sorra Németország mellett kötelezték el magukat. A kiszolgáltatottság és a kiútkeresés évei ezek mindkét ország számára, ami szükségszerűen hozta meg a két, addig feszültségek soraival terhelt állam közeledését. Ugyanezen logika mentén mutatja be a szerző a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok kezdetét és kibontakozását is *A déli szomszéd világa – Jugoszlávia magyar tükkörben 1945–1948* című munkájában. Hogyan történt ebben az új világban a két, döntően más helyzetben lévő állam első kapcsolatfelvétele, milyen keretek között mozgott a két ország diplomáciai kapcsolatrendszere, milyen kihatással volt minderre 1942 tragédiája, majd 1944 véres össze, hogyan artikulálódtak az esetleges területi követelések kérdései, kik voltak az események főszereplői? Többek között ezekre a kérdésekre ad választ A. Sajti Enikő. Egy mára már elfeledett, de a maga korában országosan ismert és fontos szerepet játszó egyén izgalmas életútja bontakozik ki az *Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. Rob Antal (1909–1965)* című tanulmányban. A második világháború előtt a Jugoszláv Kommunista Pártban komoly karriert befutó Rob Antal (Antun Rob) magyarországi felemelkedése döntően annak volt köszönhető, hogy a háború után a magyarországi délszlávok érdekérvényesítő ereje a Szovjetunió s Jugoszlávia második világháborúban játszott szerepének köszönhetően jelen-

tősen megnövekedett. A szovjet–jugoszláv szakítással összefüggésben azonban Rob politikai karrierje 1948 nyarán váratlanul megszakadt; a letartóztatás elől Jugoszláviába menekült, ahol már nem vált a jugoszláv politikai elit részévé. A. Sajti utolsó, *A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után* című tanulmányában először a jugoszláv állampolgárságtól való megfosztás kérdéskörét tárgyalja, majd a vagyonkisajátítás kapcsán arra mutat rá, hogy a partizánok által elfoglalt területeken már a háború alatt megkezdődött a vagyonok kisajátítása, illetve kártérítés nélküli elkobzása. Munkájában kitér arra is, hogy a kisajátításokról, államosításokról szóló törvények sorában külön helyet foglal el az a kormányrendelet, amely 1948. augusztus 1-jei keltezéssel, Josip Broz Tito miniszterelnök és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával a *Hivatalos Lap (Službeni list FNR)* október 23-ai, 91. számában jelent meg. E rendelet a jugoszláv alkotmányra, valamint a Magyarországgal kötött békeszerződésre hivatkozva külön is rendelkezett a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyonok állami tulajdonba vételéről. A szerző éppúgy nem mulasztja el felsorolni a vagyonelkobzásban érintett különböző csoportokat, ahogyan a két ország közötti tárgyalások részletes és érzékletes bemutatását sem.

A. Sajti Enikő az olvasó asztalára egy olyan, alapmunkának számító kötetet tett le, amely hasznos információkkal, adatok tárházával látja el a téma iránt érdeklődő közönséget. Kritikai észrevételként mindössze annyit tudok megfogalmazni, hogy a Pašić-tanulmányt – az időrendiség elvét követve – talán szerencsésebb lett volna az első nagyfejezetben, míg a *Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában, 1938–1941* című írást a harmadik részben elhelyezni. Összességében azonban a tanulmánykötet egészen biztosan hasznos „társ” lesz mindazok polcán, akik a magyar világ perifériájára sodródott Délvidék múltját akarják behatóbban megérteni.

Déavári Zoltán

B. Kádár Zsuzsanna

KÉTHLY ANNA

Gondolat Kiadó, Bp. 2023. 280 oldal

A 20. századi magyar történelem kevés nagyformátumú politikusának élettörténete nagy feladat elé állítja a történészeket, és talán ezért adós a magyar történetírás még sok életrajzi monográfiával. Egy-egy politikus történeti korszakokon átívelő pályája – Nagy Imrétől Rajk Lászlóig – a magyar történetírás „korszakos” beosztását diszciplinárisan és szakértelem tekintetében is próbára teszi. Keveseknek adatik meg, hogy több történeti korszak forrásait, vitáit és elméleti kereteit oly mélységben megismerjék, hogy egy ilyen átfogó munka megírására felelősséggel vállalkozhassanak. Kéthly Anna (1889–1976) hosszú, a magyar és a nemzetközi szociáldemokrata mozgalmat meghatározó, fordulatokban, áruulásokban és tragédiákban gazdag élettörténete éppen ilyen, a történészeket komoly kihívások elé állító téma. Ezt a feladatot tovább nehezíti, hogy az ismert, országos szinten aktív politikusok esetében általában óriási forrásbőség van. Kéthlyről és tevékenységéről sok forrás fennmaradt, de eléggé egyoldalúak, és számos kérdés kutatását nem teszik lehetővé (például a tényleges korabeli történések helyett inkább a Kéthlyhez kapcsolódó emlékezet vizsgálatához kínálnak „alapanyagot”, és főként nyilvános szerepléseibe engednek betekintést). Kéthly Anna nevére e sorok írásakor közel huszonötezer találatot ad ki a legnagyobb magyarországi digitális tudástár, pedig személyes iratai

többször is megsemmisültek. Ráadásul Magyarországon minden harminc évben történik egy rendszerváltás, ezért az emlékezetpolitika folyamatosan változó keretei között minden történész meggondolja, melyik politikai életrajzi monográfiájának megírására szenteljen hosszú éveket és rengeteg munkát.

Talán egyetlen nagyformátumú magyar politikus életének kutatását sem határozza meg ez a három tényező annyira, mint a nemzetközi hírű és befolyású Kéthly Annáét, aki volt egyebek mellett parlamenti képviselő, frakcióvezető, az Országgyűlés alelnöke, államminiszter és a londoni *Népszava* szerkesztője is. A történésznek egy további lényeges nehezítő szemponttal is szembe kell néznie, mégpedig azzal, hogy kutatásának középpontjában egy nő áll. Kéthly hiába volt kiváló szakpolitikus és elkötelezett szónok, női mivolta sokszor meghatározta az életét a férfiak uralta politikában. A nőkről kevesebb forrás marad fenn, a visszaemlékezőket jobban vezeti a személyes elfogultság, kevés tudományos mű születik róluk, és gyakrabban támadják őket a nyilvánosságban különböző valós vagy kitalált okok miatt.

B. Kádár Zsuzsanna korszakos jelentőségű monográfiája törleszti a történészszakma régi adósságát, a hiányzó Kéthly-életrajzot. A szerző példás alaposítással dolgozta fel a szakirodalmat, és ment utána minden lehetséges forrásnak: levélnek és interjúnak. Maga is olyan visszafogottan ír, mint ahogy Kéthly élte az életét és fogalmazta meg a véleményét. Egyes szakirodalmi vitákhoz kapcsolódó álláspontját lábjegyzetekbe rejtette, nem terhelve ezzel az élettörténeti narratívát. Összességében mintaszerűen küzdött meg a téma fentebb vázolt három nehézségével: a hosszú étellel, a forráshiánnyal és az emlékezet változó kereteivel.

Kéthly élete négy történelmi korszakot ölel át: a Monarchia időszakát, a Horthy-kort, az 1945 és 1956 közti éveket, valamint az 1956 utáni korszakot. B. Kádár is ezek alapján tagolja az élettörténetet. Kéthly Anna a családi hagyományoknak megfelelően fiatalon belépett az Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP) és a szakszervezetbe. Politikusi pályáját a nőktől a szociáldemokrata mozgalomban elvárt családsegítő munkával kezdte az első világháború idején. A szociáldemokrata mozgalom helyzetét sokáig meghatározta az MSZDP és a KMP közötti együttműködés: annak hiánya, illetve annak módja 1919-ben. 1919 után Kéthly felívelő karrierje abban a magyarországi mozgalomban indult, mely legjobb erőit az emigrálás következtében elvesztette. Származásának, „y” végű nevének, elképesztő munkabírásának és makulátlan magánéletének köszönhetően bekerült a szociáldemokrata párt vezetőségébe, és ott minden alkalommal bizonyított.

A kötet a Horthy-korszakot Kéthly öt parlamenti ciklusában végzett munkája alapján öt részletben vizsgálja. A ciklusok fő kérdéseit a szociáldemokrácia szempontjából ábrázolja, ezen belül a Kéthly által képviselt álláspontot külön is elemzi. B. Kádár újszerűen oldotta meg a szükséges háttérismeretek átadását olvasóinak: a fejezetekben keretes beillesztések segítenek megérteni a szociáldemokrata nőmozgalom vagy a szociáldemokraták parlamenti munkáját. Az 1945 előtti korszakot alaposan feldolgozta az 1989 előtti történetírás, mely soha nem bocsátotta meg, hogy a szociáldemokraták részt vettek egy olyan parlament működésében, mely a kommunistákat törvényen kívül helyezte, és többüket kivégeztette. B. Kádár diplomatikusan és érzékenyen kezeli az 1989 előtt megjelent szakirodalmat kiemelve belőle a ma is érvényes részeket.

1945 után Kéthly Anna a nagyon súlyos embervesztéseget szenvedett SZDP egyik vezetője, a kommunistákkal való együttműködést óvatosan fogadó szárny irányítója volt. Ekkoriban a kommunisták kiváló politikai érzéssel tömegesen léptették be kádereiket a szociáldemokrata pártba, illetve vásároltak meg szociáldemokrata vezetőket, hogy így vegyék át az irányítást a párt felett. Az 1945 utáni korszakkal foglalkozó részekben a szociáldemokraták demokráciafelfogása, az ellenük indított perek és ezeknek a pereknek a felülvizsgálata került a keretes értelmező részbe. Az 1989 előtti történetírás értékelését Kéthlyről ez, a kommunistákkal való együtt *nem* működése határozta meg. B. Kádár a kötet ezen részében alapos forrásfeltárás útján

mutatja be azt a bonyolult politikai teret, ahol Kéthly meggyőződésének megfelelően lavírozott az ambiciózus Peyer Károly és a minden erkölcsi skrupulustól mentes Marosán György között. Azt a szakpolitikai irányvonalat képviselte 1945-től, mint 1944 előtt, de ez ekkor már nem volt fenntartható. Külön kiemelendő, hogy a kötet Kéthly eddig kevés figyelemmel övezett nemzetközi kapcsolatait – elsősorban az osztrák szociáldemokrata párttal és az angol Munkáspárttal – is bemutatja.

Kéthly életének harmadik szakaszát a haláláig tartó emigráció évei jelentik. 1956. november 1-jén a magyar ellenzék egy csoportjának vezetőjeként Bécsben találjuk, ahonnan New York érintésével Belgiumba vezetett az útja. Itt az értelmezési keretet három témakör jelenti: a magyar hírszerzés munkája, a Kádár-rendszerbe hazatérő és a még nyugaton maradó szociáldemokraták politikai céljai, illetve a szociáldemokraták eljelentéktelenedése. B. Kádár remekül használja a titkosszolgálati levéltár adta forrásokat annak bemutatására, hogyan rombolta tudatosan a Kádár-rendszer titkosszolgálat a magyar emigrációt.

A kötet negyedik része Kéthly Anna utóéletét mutatja be nagyvonalakban, vázlatosan felsorolja azokat a mérföldköveket, melyek a Kéthly Anna-kultusz mai hiányához vezettek. Az, hogy a FIDESZ politikusa, Kövér László avatta fel az első, teljes alakos Kéthly-szobrot 2015-ben, sokat elmond Kéthlynek a magyar progresszióban elfoglalt helyéről. Mindez azért alakulhatott így, mert 1989 után az SZDP utódpártja a korábbi állampárt örököse, az MSZP lett, és ezzel a politikai lépéssel nemcsak hatalmas ingatlanvagyonot szerzett, hanem a nemzetközi szociáldemokráciában is elfoglalta a magyar szociáldemokrata párt helyét. Az MSZP megörökölte a kommunisták Kéthlyvel szembeni idegenkedését is. Az emlékezetpolitikai fejezet megírása lehetett a legnehezebb, mert itt a szerző nem tudott korábbi feldolgozásokra támaszkodni, ehelyett úttörő kutatást végezve elsődleges forrásfeltárássra hagyatkozott, ám nem közelítette meg a korábbi három fejezet mélységét és olvasmányosságát.

A második akadály, amely eltántorítja a történészeket az életrajzírástól az az, hogy a magyar történelem sorsfordulóit nem tettek jót az írásbeli hagyatékoknak, és ekképp gyakran semmisültek meg fontos dokumentumok. Kéthly Anna nagyon szegény munkáscsaládból származott, életéről harmincéves koráig egy dokumentum se maradt fenn. Férfi kortársai nem ritkán saját jelentőségüket, illetve politikai tetteiket vélt vagy valódi helyességét kihangsúlyozva emlékeznek vissza rá. Megjegyzendő, a kötetből hiányzik az interjúk listája, pedig a hivatkozások között gyakran szerepel a szóbeli közlés. Ez azért is fájó, mert nagyon sok információt meghatároz, ki és mikor kérdezte az interjúalanyt.

Kéthly 1944-ben illegálisába vonult, s mint azon kevés parlamenti képviselők egyike, akik a zsidótörvények ellen szavaztak, nyilván tudta, hogy irattára veszélyt jelenthet másokra, ezért gondoskodott arról, hogy az ne kerüljön illetéktelen kezekbe. Kétszer, 1950-ben és 1956-ban is kiszállt a rendőrség a lakására, és elvitte az iratait, ami korlátozza a kutatók lehetőségeit. Kéthly, a magánember hangját csak a megmaradt és főleg az 1956 után keletkezett leveleiből tudjuk rekonstruálni. B. Kádár bővebben idézhetett volna ezekből a személyes forrásokból, hogy ezzel is közelebb hozza az olvasóhoz az embert. Kéthly Anna tudatosan burkolózott távolságba, és a kötet ezt a távolságot és visszahúzódást reprodukálja azzal, hogy főleg az eszmétörténet és szervezettörténet alapján vizsgálja az életművét.

A Kéthly Annáról rendelkezésre álló munkák is tükrözik a változó kereteket. Rengeteg forrás van a munkásmozgalmon belüli harcokról (az 1920 utáni vitákról, Peyer Károly személyéről, a két munkáspárt együttműködéséről, illetve a koalíciós kormányzásról), viszont kevesebb vagy éppen semmi sincs olyan lényegi kérdésekről, mint például a más pártokkal való együttműködéséről, a Budapesten kívüli tevékenységéről, a magyarországi zsidók kivándorlásának segítségéről, illetve a nemzetközi kapcsolatairól. B. Kádár megkísérelte a változó keretek miatti túlkutatás ellensúlyozását és a hiányok pótlását, de ez csak bizonyos részekenél sikerült.

Kéthly Annát, a Horthy-korszak mind az öt parlamenti ciklusának képviselőjét már első megválasztásakor elkezdték támadni – a baloldali szociáldemokratáktól kezdve a szélsőjobbig – váltakozóan rémes stílusban. 1945 után a Moszkvából hazatérő kommunisták nehezen viselték, hogy a munkásosztály képviselőjére és az ahhoz szükséges infrastruktúrára egy másik munkáspárt is igényt tart, és ezen gyorsan változtatni akartak. Kéthly Anna itt is célkeresztbe került. Ugyanígy, az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után berendezkedő Kádár-rendszerben a Nagy Imre kormány államminisztereként, az ENSZ magyar ügyet tárgyaló fődelegátusaként *persona non grata* lett, hiszen mint a magyar emigráció egyik elismert tagja veszélyt jelenthetett a Kádár-kormány legitimitására.

Az, hogy Kéthly rehabilitációjára csak 1994-ben került sor, és hogy 1996-ban kapta az első emléktáblát Budapesten, jól érzékelteti az emlékezetpolitikai hiányokat. Az életéről készített, Mészáros Márta által rendezett kevésbé sikerült film (*Utolsó jelentés Annáról*, 2009) jelezte, hogy azzal a komplex hagyatékmal, amit a hosszú, sikeres baloldali női politikusi pályája jelent, a magyar közélet nem birkózott meg. Novák Tamás *Hősnők* című filmje (2024), melynek szakértője B. Kádár Zsuzsanna volt, a Horthy-korszak két meghatározó női parlamenti képviselőjének (Kéthly és Slachta) párhuzamos életét dolgozza fel. A film a kurzuszszellemnek megfelelően Kéthly gyerektelenségét emeli ki, és azt az üzenetet hordozza, hogy azért nem ment férjhez, mert a párt volt a „családja”; a két munkáspárt egyesülésekor pedig Marosán árulására fókuszál.

Fontos a kötethez tartozó vaskos szakirodalomlista, mert segít tovább tájékozódni azoknak, akik meg akarják ismerni a 20. század egyik meghatározó jelentőségű, sikeres magyar női politikusának az életét. A kötetben a fényképek mellett Kéthly Anna saját kiadott munkáinak meglepően soványka listája is helyet kapott, melyben főleg az 1930-as években és 1945-ben megjelent politikai beszédei szerepelnek. Kéthly esete arra is figyelmeztet minket, hogy az utókor néha nem bánik méltányosan a magyar politikai élet kiemelkedő szereplőivel, és nem a megfelelő módon elemzi és tárja elénk tevékenységüket. B. Kádár Zsuzsanna kötete remélhetőleg számottevő lépést jelent Kéthly Anna jelentőségéhez méltó újrafelfedezéséhez.

Pető Andrea

Wettstein Domonkos

BALATONI ÉPÍTÉSZEZET

Stratégiaikeresés a huszadik században

Tarsoly Kiadó, Bp. 2022. 279 oldal

Az építész Wettstein Domonkos könyve rendhagyó mű, mert elméleti alapjait és forráskezelését tekintve méltán tarthatjuk történelmi munkának is. Vállaltan Michel Foucault és Hayden White örökségére támaszkodik, amikor „a történelmi mező cselekményesítése” és a „diszkurzív tér kialakítása” kínálja fogalmi kereteket a Balaton-problematikához adaptálja. Miközben az építészet- és a stílustörténet perspektívájából közelít tárgyhöz, tulajdonképp társadalom- és mentalitástörténeti folyamatokat elemez – nem egyszer prozopografikus módon. Könyve megírása során több hagyatékot is feltárt, kiterjedt levéltári kutatást végzett. Fellelt számos elvesztettnek hitt forrást, ugyanakkor a fragmentáltan fennmaradt anyagokból a folyamatszerűséget szem előtt tartva rekonstruálta a döntéshozatal és a regionális tervezés elveit és gyakorlatát. Emellett féltucatnyi interjú is készített a balatoni regionális tervezés még élő résztvevőivel.

Wettstein figyelme kiterjed a balatoni regionális tervezés alkotta diszkurzív tér szereplőinek intézményi pozícióira, stratégiáikat pedig az eltérő léptékszintek mentén tárgyalja. Az intézményi háttér rekonstrukcióját azért tartja fontosnak, mert így „bemutatható, hogy milyen perspektívákból szemlélte a tájat az építész szakma” (19.): a regionális tervekre az alsó, lokális-civil nézőpont vagy az állami szerepvállalás felső nézőpontja nyomta-e rá a bélyegét? Módszerét összegzően „építészeti és urbanisztikai történetírás”-nak nevezi (18.).

Könyvének megírásával több célja volt. Egyrészt a Balaton fejlesztés- és építéstörténetére – különösen az 1959 utáni két évtizedben hatályban levő első regionális fejlesztési tervre – sem a tárgyalt időszakban nem reflektáltak, sem a historiográfia nem tette ezt meg mindeddig; másrészt építészként művével a balatoni modern építészet még fennmaradt, megóvásra érdemes emlékeinek rehabilitációjához szeretne hozzájárulni.

A hat részre tagolt munka az 1929 és 1979 közé eső fél évszázadot vizsgálja. A kezdő év a Balatoni Intéző Bizottság (BIB) megalakulását jelzi, melynek működésével először kapott teret intézményesen a regionális szemlélet, míg a záró dátum az első regionális terv hatályon kívül helyezésének az időpontja lett. Megközelítése révén az építész-tervezői életpályák elemzése nemcsak hogy nem szenved törést a szokásos politikatörténeti korszakolással, de egyúttal lehetővé válik az eszmetörténeti folyamatok és az épületekben tárgyasul tervezői szándékok evolúció, generációkhoz illeszkedő bemutatása is. A világháború előtti időszakban a hangsúly ennek megfelelően a magánnyaraló-építésen, míg a háborút követően – különösen az 1960-as évektől – a középítkezéseken volt. Az így befogott fél évszázad a modern balatoni építészet korszaka.

Wettstein Domonkos a Balaton-problematika máig megoldatlan és az időközben nagyfokú beépítettség miatt vélhetően már így is maradó kérdéskörét arra vezeti vissza, hogy a regionális tervezés voltaképp csak az üdülőkörzeti övezetekre terjedt ki, az ösközségek mint lokalitások és a háttértelepülések szerepköre, ezek előbbiekhöz és egymáshoz való viszonya elsikkadt. Miközben már a 20. század első felében feszültségforrás volt a tópart túlzott beépítése – a regionális léptékű gondolkodás kezdetei itt keresendők –, a Kádár-korban a valutaínség, a „dolgozó tömegek” nyaraltatása és a magánereből történő nyaralóépítés oldaláról indukált tömegturizmus minden korábbi tervezési-terhelési plafont áttört.

A szerző korszakolását követve az 1920–1930-as évek a „stíluspluralizmus” (30.) időszaka, amely a modern, a vernakuláris és a historizáló stílus egymásmellettségével jellemezhető. Az ország trianoni döntést követő elszigeteltségére vezethető vissza a belföldi turizmus fellemlése, melynek mederben tartására még képes volt a civil kezdeményezéseket befogadó „üdülőtérületi regionalizmus” (59.). A tervezést természetközelség, „fesztelen kísérletezés” (36.) jellemezte, magasfokú önreflexivitással. Egyszerre funkcionális és harmonikus, tájba illeszkedő épületek és nyaralók emelkedtek, ugyanakkor már ekkor gondnak számított „a települési kontúrok elmosódása” (47.).

Az 1945 és 1957 közé tehető időszak két tendenciával jellemezhető: a háborút követő munkásjóléti nyaraltatási kezdeményezések az 1950-es évekre háttérbe szorultak. Az államosítást követően a nyaralóintézmények a Szakszervezetek Országos Tanácsához kerültek. 1950-ben a Balatoni Intéző Bizottságot s vele a tóról való regionális gondolkodást is megszüntették.

Pár évvel a levert forradalmat követően ismét zöld utat kapott a regionális tervezés, amelynek szemléletére természetesen rányomta a bélyegét a hatalom centralizáltsága. A „nagyból a kicsi felé haladás elve” (69.) mentén adott volt, hogy a tervek „nem fedték le a háttértelepülések problémáit” (227), és nem a helyi sajátosságokra tekintettel építkeztek. 1958-ban elkészült az első magyarországi regionális terv, a Balatonkörnyék Regionális Terve (BRT). Szemléletének előzménye az a közvetlenül a háborút követően megjelent elgondolás, amely a tóparti üdülőfejlesztést egységes településfolyamként képzelte el. A koncepció célja az volt, hogy a tó „minél nagyobb tömegek részére biztosítson üdülési, gyógyulási, kirándulási és sportolási

lehetőséget, s a szocialista országok dolgozói számára a munkaerő regenerálódásának egyik bázisa lehessen” (80.). Wettstein egyik fontos tézise, hogy „a funkcionális területekre bontott urbanisztika eszméje” nyomán „a Balatont rendre a nagyvárosok, elsősorban Budapest kihelyezett üdülőterületeként említették.” (80.) A társadalomméternökség falansztervilágát jól tükrözte, hogy a nagy üdülőfejlesztésre kijelölt településeket (Akarattyá, Almádi, Boglár, Fonyód, Lelle, Siófok, Zamárdi) a BRT-ben „tömeglecsapolóhely”-nek nevezték (84., 111.). A nyaralóövezet- és létesítményfejlesztésekben lépten-nyomon kiütközik az a doktriner funkcionalitás, amely építészeti értékeik ellenére oly gyakran ridegnek, tájidegennek mutatja az amúgy átgondolt, letisztult koncepciójú épületeket. Jól példázza ezt, hogy „[k]irándulócélként Tihanyt, Badacsonyt és Szigligetet jelölték meg. Ezekben a településeken az egynapos turizmus kiszolgálására a kikötők környezetét fejlesztették.” (111.) Így például „Badacsonyban [...] a kikötőből indult a turisták programja, majd a pincelátogatás után a településközpontba érkeztek vissza, ahol a regionális terv előírányzatát követve bazársorokat, vendéglátóhelyeket, valamint a szezonálisan változó forgalomhoz alkalmazkodva [...] postát telepítettek. A tóparti Tátika étterem emeleti cukrászdáját a hajóra várakozó nyugati vendégek fogadását is szem előtt tartva magas színvonalú belsőépítészettel alakították ki, míg a földszintjén egyszerűbb gyorsétteremmel és strandbűfével szolgálták ki a turistákat.” (113.) Vitathatatlan, hogy ebből a perspektívából már az is nagy siker lehetett – mint az Polónyi Károly visszatekintéséből tudható –, hogy „sikerült megváltoztatnunk a kormányzatnak azt a szándékát, hogy a fekete-tengeri román és bolgár Aranypartokhoz hasonló idegenforgalmi övezeteket létesítsünk, ahol a bennszülöttektől háborítatlanul költheti valutáját a nyugati turista.” (81.)

Az 1950-es évek vége nemcsak a BRT miatt fontos, hanem mert a szocialista realizmus lecsengésével az 1960-as években visszatérhetett a tópartra a modern építészet. Ezek az évek a „felszabadult formai kísérletezés lehetőségét” adták meg a fiatal építészeknek (98.), akik „pózna-lemez architektúra” (118.) építményeikkel könnyedségre, költséghatékonyra törekedve jelentették meg a szezonális szempontját is. Igényeiket – előregyártott vasbetonelemekkel – a tervgazdaság is képes volt kielégíteni, az organikus, felvállaltan tradícióbarát megoldások ugyanakkor ekkoriban még teljesen kívül estek a tájékozódási horizonton. A modernitást képviselő generáció szemléletét jól visszaadják Farkas Tibor 1966 körüli sorai: „Építményeink szerkezeti és formai kialakításában általában az idényjellegét és az üdülőhelyi jellegét kívánjuk kifejezésre juttatni. Ezen a téren sajnos hagyományokra támaszkodni nem tudunk.” (118.) E kísérletező, de a tájhoz a modernitás oldaláról szervesen illeszkedni kívánó törekvések a tömegturizmus nyomása miatt nem válhattak meghatározóvá. 1963 után megindultak a más nagyságrendet képviselő, a tájba nem illeszkedő óriáshotel-beruházások (Almádi: Auróra, Keszthely: Helikon, Füred: Marina). A táj és az építészet összhangját szem előtt tartó modernség – különösen az 1970-es évekre – az előregyártott nagypaneles megoldások áldozata lett. S miközben a turisztikai célok felülírták a táj egészségének érdekeit, az infrastrukturális fejlesztések elmaradtak attól, további feszültséget generálva. Az 1970-es évekre megszorodó gondok (közműöllő szétnyílása, zsúfoltság, zöldfelületek eltűnése, a tó vízminőségének romlása) a kortársak számára is egyértelművé tették, hogy a két évtizeddel korábban kijelölt út „a modernitás tájképi eszméjének válságához” (229.) vezetett.

Paradox módon az ekkoriban fellépő, a fejlesztéseket pontszerűvé tevő pénzügyi nehézségek és az időközben újra életre hívott, a központi akaratot megjelenítő Balatoni Intéző Bizottság meggyengülése, továbbá a lokális érdekek ezzel párhuzamos erőteljesebb érvényesülése (helyi tanácsok, ösközségek) nem a kedvezőtlen tendenciák ellenében hatottak. Sőt. „[A]z új földtörvény lehetőséget adott a települések közötti védőövezeteket állami földjeinek parcellázására” (180.), továbbá a zártterek expanzív parcellázása is ekkortól indult meg. S miközben a zsúfoltság szemlátomást növekedett, hogy legyen parcellautánpótlás, a mezőgazdaságra kevésbé

alkalmas területeken a téészek szabadon alakíthattak ki zártkerti övezeteket. Míg a telekméret a századfordulón 5–600 négyszögöl (1800–2150 m²), a két világháború között 2–300 négyszögöl (720–1080 m²) volt, addig az 1960-as években 158 négyszögöltre (568 m²), az úgynevezett víkendtelepeken pedig 80 négyszögöltre (287 m²) csökkent.

A válságjelenségekkel párhuzamosan az 1970-es évektől megfigyelhető egy posztmodern fordulat, s vele a vernakuláris építészet rehabilitálása. Innentől „az építészek számára az inspirációt az üdülő régió absztrakt víziója helyett elsősorban a lokális történeti minták adták” (208.). 1978-ban a Balaton Üdülőkörzet Regionális Rendezési Tervében megállapították, hogy „[a] Balatont a jelenleg szinte összefüggően övező belterületek nagysága a továbbiakban nem növelhető, az amúgy is túlterhelt balatoni tájból beépítésre további területeket elvenni nem szabad” (206.).

Szokatlan megoldás, hogy a szerző a nemzetközi kitekintést és a balatoni regionális tervezés hatástörténetének bemutatását kötete végére hagyta. Érvelésében ez azért nem része a bevezetőkből szokásos eszmetörténeti áttekintésnek, mert a regionális tervezés a nemzetközi törekvéstől jórészt függetlenül formálódott, miközben az 1958-as regionális terv komoly elismertséggel bírt, és az 1960-as években referenciaként szolgált több nagy nyugat-európai fejlesztési projekt számára. Wettstein Domonkos arra is választ keresett összegzésében, hogy a tóparti fejlesztések – a rendszer- és intézményszempontú magyarázat túl – miért vettek a kötetben tárgyalt folyamatokhoz vezető irányt. Ennek okát abban is látja, hogy a jórészt fővárosi székhelyű állami szervezetek s az azokat képviselő regionális tervezők és építészek jellemzően csak nyaralóvendégként kötődtek a tóhoz, elgondolásaikban ezért nem vették figyelembe a lokális érdekeket és tradíciókat, vagyis e „tervezéstörténeti folyamatot egy sajátos, üdülőterületi regionalizmusnak is tekinthetjük” (227.).

Wettstein Domonkos monográfiája az építésztörténet oldaláról segíthet azon társadalompolitikai folyamatok megértésében, amelyek a Kádár-korban a balatoni tömegturizmus kialakulásához vezettek. Munkája egyszerre a belső szakmai közönségnek szóló önreflexív összegzés és a Balatonnal foglalkozó társdiszciplínák művelőinek – az itt összegzett tudáskincs miatt – a beavatás élményét nyújtó alapmű.

Horváth Gergely Krisztián

